

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СТАНОВЛЕННІ ЄВРЕЙСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ВОЛИНІ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

THE INFLUENCE OF NATIONAL MINORITIES IN THE DEVELOPMENT OF JEWISH SCHOOLS AT THE VOLINIUM IN THE END OF XVIII – FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Здійснено на основі публікацій та архівних матеріалів аналіз впливу поляків, українців, німців, чехів на становлення єврейського шкільництва на Волині в кінці XVIII – першій половині XIX століття. Розкрито найважливіші принципи навчання та виховання, властиві єврейському шкільництву цього періоду. Визначено, що волинська земля – яскравий зразок контамінації багатьох національних культур, зокрема поляків, українців, німців, чехів, що змушені були протистояти потужній асимілятивній політиці російського царського уряду.

Ключові слова: єврейське шкільництво, євреї, поляки, українці, німці, навчання, виховання.

Произведен на основе публикаций и архивных материалов анализ влияния поляков, украинцев, немцев, чехов на становление еврейских школ на Волыни в конце XVIII – первой половине XIX века. Раскрыты важнейшие принципы обучения и воспитания, присущие еврейскому школьному делу этого периода. Определено, что волынская

земля – яркий образец контаминации многих национальных культур, в частности поляков, украинцев, немцев, чехов, которые вынуждены были противостоять мощной ассимилятивной политике российского царского правительства.

Ключевые слова: еврейское школьное дело, евреи, поляки, украинцы, немцы, обучение, воспитание.

Retrospections analyzes the influence of the Poles, Ukrainians, Germans, Czechs on the formation of Jewish schooling in Volyn in the end of the XVIII th – the first half of the XIX century. The essence of the most important principles of education and upbringing inherent in the Jewish school of this period. The land of Volyn of the end of the XIX – early XX centuries – a vivid example of contamination of many national cultures, in particular Poles, Ukrainians, Germans, Czechs, who were forced to withstand the powerful assimilative policy of the Russian tsarist government.

Key words: Jewish school, Jews, Poles, Ukrainians, Germans, education, education.

УДК 37.011.33(477.82)“18/19”

Мелещенко А.А.,

канд. пед. наук,

старший викладач кафедри охорони

праці та цивільної безпеки

Житомирського державного

університету імені Івана Франка

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Розвиток освіти євреїв на території багатонаціональної Волині відбувався під впливом освітньо-виховних традицій багатьох волинських етносів – поляків, українців, німців, чехів. Сучасні педагогічні реалії вимагають, з одного боку, врахування етнокультурних чинників, з іншого – створення умов для пізнання культури інших народів, виховання толерантних відносин між етнічними групами. Отже, досвід системи єврейської освіти, яка, функціонуючи в умовах полікультурності Волині кінця XVIII – початку XIX ст., виявилась національною за формою й духовною за змістом, може бути ефективно використаний сучасною педагогічною наукою і практикою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі проблеми освіти певних українських етносів вперше розглядалися у працях І. Барсова, Л. Брамсона, М. Мукалова, С. Рождественського та інших науковців. [1; 5; 11]. Проте у цих роботах увага здебільшого зверталася на загальні тенденції розвитку освіти. Політика ж царської Росії щодо освіти етнічних спільнот імперії висвітлювалась досить поверхнево, тобто як один з механізмів русифікації неросійських етносів. Освітні проблеми національних меншин Волинського регіону досліджувались і в роботах сучасних педагогів та істориків О. Борейка, О. Буравського, Л. Єршової, М. Костюк, Н. Кротік, М. Левківського, І. Можарівської, Н. Рудницької, Н. Сейко, О. Суліменка, Г. Шпиталенко та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми.

У статті охарактеризовано становлення єврейського шкільництва Волинського краю, яке відбувалося під впливом культурних та освітньо-виховних традицій представників різних національностей, а саме: поляків (толерантне ставлення до представників єврейського етносу, надання їм права на свободу пересування і внутрішню самоорганізацію, організацію шкільництва), німців (спільність мов єврейського та німецького етносів, використання волинськими євреями мови їдиш із німецьким лінгвістичним компонентом та німецької як першої мови навчання в єврейських початкових школах Волині), українців (побутові, економічні, соціальні й культурні контакти етносів) тощо.

Метою статті є аналіз впливу національних меншин на становлення єврейського шкільництва на Волині в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. Відповідно до мети ми намагалися також з'ясувати, які принципи навчання та виховання застосовувались у єврейських початкових школах зазначеного періоду і як вони впливали на полікультурний розвиток єврейського шкільництва.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайно тісними і давніми слід вважати на Волині польсько-єврейські культурні зв'язки. Відомо, що на території Волинської губернії польські освітні традиції нараховують уже кілька століть. Отже, їх історико-педагогічний та етносоціальний аналіз є

досить актуальним, оскільки історія цих традицій є невід'ємною частиною не лише історії шкільництва етнонаціональних меншин у великих поліетнічних організаціях, але й історії України в цілому [13].

Сучасні дослідники єврейської освіти золотим століттям для євреїв Правобережної України називають XVIII ст., оскільки відомо, що уряд Речі Посполитої відзначався досить толерантним ставленням до представників єврейського етносу, надавши їм право внутрішньої самоорганізації та свободу пересування [9, с. 49]. Це, безперечно, впливало на освіту євреїв, зміст якої відображав національний єврейський колорит і гарантував збереження національних традицій єврейського народу.

Традиційно вважають, що ситуація докорінно змінилася після входження Правобережної України до складу Російської імперії. Однак варто зазначити, що майже всю першу третину XIX ст. навіть у межах російського освітнього законодавства Правобережжя продовжувало жити за польськими освітніми традиціями. Отже, єврейське шкільництво зберігало своє національне обличчя. Цьому сприяла, зокрема, діяльність попечителя Віленського навчального округу Адама Чарторийського і візитатора шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній Т. Чацького. З іменами цих видатних людей пов'язаний період інтенсивного розвитку волинської культури і шкільництва, зокрема і єврейського. Т. Чацький розробив проект «Про стан освіти Волинської губернії», що складався з п'яти розділів: перші три з них характеризували стан навчання і виховання в кінці XVIII – на початку XIX ст., а четвертий і п'ятий розділи присвячувалися реформуванню освіти [7, с. 108–110]. Зрозуміло, що за нових ідеологічних вимог проект Т. Чацького щодо реформування єврейської освіти не міг втілитися. Однак діяльність багатьох впливових культурних і державних діячів польського походження навіть після входження Волині до складу Російської імперії на певний час продовжила на волинській землі дію польських правових та освітніх традицій, що забезпечило і традиційний розвиток єврейського шкільництва. Проте після поразки польського повстання 1831 р. асимілятивні процеси царського уряду, спрямовані на знищення національного польського шкільництва, поширилися також і на освіту інших етносів (зокрема, євреїв) політично небезпечного регіону.

Якщо російський культурний вплив на формування освітнього середовища євреїв відбувався, насамперед, через законотворчу чи практичну діяльність російських чиновників та поширення створеного російською літературою художнього образу єврея, то культурний вплив українського етносу відбувався здебільшого на побутовому рівні. Сучасний дослідник О. Субтельний схильний вважати, що стосунки між українцями та євреями не були дружніми. Протягом століть ці два

народи існували у структурно антагоністичному (хоч і взаємозалежному) середовищі [14, с. 345]. Він наголошував: «Тісніші зв'язки з українцями, які мало що могли запропонувати євреям у освітньо-культурному аспекті, здавалися справою малодоцільною. Українська інтелігенція засуджувала схильність євреїв, які протягом століть жили серед українців, до ототожнення з сильнішими росіянами» [14, с. 346]. Зазначимо, що відомий єврейський письменник В. Гроссман у статті «Україна без євреїв» писав: «Всі, хто народився і виріс в Україні, всмоктали у себе картини життя єврейського народу в її містах і селах <...> Тут жили наші діди, тут наші матері нас народжували, тут пролилося стільки єврейського поту і крові, що нікому не спаде на думку, що ця земля для них є чужою» [12, с. 147–148]. Тенденція до поєднання в освіті національно-релігійного і загальнолюдського в українській культурі блискуче сформульована письменником Т.Г. Шевченком: «Учіться, брати мої! Думайте, читайте, і чужому навчаєтесь, й свого не цурайтесь <...>». Це тенденція загальнолюдська, але особливо важлива для різних етносів, зокрема і єврейського [15, с. 203–206]. Наголосимо, що також відомий вислів українського письменника І. Я. Франка, який стосується освіти усіх народів: «Учителем школа стоїть» [16, с. 247]. Також письменник відзначав пристрасть євреїв до книги і науки, зацікавленість у навчанні дітей і участь батьків в оволодінні дитини наукою, підпорядкованість сім'ї, навчанню дитини, здатність єврея дати розумну і доброзичливу пораду («Як біда, то до жида», «Мудрий як жид», «Мудрий як рабин», «На то потрібна добра коп», «На то треба мати купеле»), здатність до комбінаторно-варіативного мислення – спекулятивного (за визначенням І. Франка) у час, коли іншого, крім філософського значення, слово «спекулятивний» ще не мало [17, с. 299].

Слід зазначити, що український вчений, історик, публіцист, суспільний діяч М. Драгоманов суперечливо ставився до євреїв: «Для нього єврейство взагалі здавалося темною та неосвіченою масою, з якимись дикими, смішними звичаями, яка вся тільки живе й дихає ґешефтами і вищий ідеал якої – гроші, гелд <...>, яких вона готова домагатися всілякими обдуреннями та низькими витівками, не зупиняючись ні перед чим» [10, с. 175]. Водночас дослідники зазначають: «Драгоманов був високої думки про розумові здібності євреїв і визнавав їхню зверхність над українцями, над простацькістю яких також часто жартував. Його ідеалом було повне злиття євреїв з українцями за допомогою змішаних шлюбів – Сари з Хведором, Авраама з Фроською» [10, с. 175]. Він вважав: «Тоді український народ, сприйнявши велику дозу єврейського розуму, зробиться великим історичним народом, а євреї як абсолютно лишній і ще до

того ж шкідливий елемент щезнуть» [10, с. 175]. Отже, стосунки між євреями та українцями Волині мали суперечливий характер, вони продовжували жити у близькому сусідстві, але в майже цілковитій ізоляції. До того ж багато представників кожної з цих націй були схильні таїти старі образи, ніж плекати спільні інтереси і взаєморозуміння [14, с. 346].

Необхідно також відзначити, що для єврейського шкільництва важливою була німецька культурна традиція, що стосувалася мови. Відомо, що в єврейських початкових школах першою мовою вивчення предметів довго була німецька. Це пояснювалося спільністю мов єврейського та німецького етносів. Єврейський народ через нелегі історичні обставини був розсіяний серед інших етносів та зазнавав постійного тиску інших мов. Живучи серед людей, євреї засвоювали їх мови і творили свою. Німецькі діалекти у поєднанні з івритськими і слов'янськими словами становили ідиш. Ідиш та інші мови єврейської діаспори послужили своєрідним захистом івриту – «мови релігії, поезії, мрії і надії» [4, с. 463–464]. Ідиш, яким виходить єврейська література – єдина мова, котрою євреї користуються у багатьох країнах. Вона склалася на основі верхньонімецьких діалектів у взаємодії з семітськими (давньоєврейськими) та слов'янськими елементами і належить до західної групи німецьких мов. Тому невдовзі мова ідиш (або раніше «ідиш-тайч», «івре-тайч») стала відрізнятися від діалектів німців, котрі жили переважно у селах [4, с. 464].

Слід зазначити ставлення до німецької мови викладача Житомирського рабинського училища Х.З. Слонимського: «Вся наука про єврейство створена німецькою мовою, за допомогою цієї мови єврей може пізнати себе та свою релігію, тільки через німецьку культуру він може дійти до ступеня культурного єврея» [8, с. 545]. Усі єврейські праведники за походженням з Німеччини. Підтвердженням цього є слова Г. Гейне: «Євреї – це німці, що прийшли зі Сходу. Німецька мова повинна мати належне місце у єврейських школах. Вона відкриває широке поле для освіти. Єврейському хлопчику вона доступніша, а через її посередництво легко буде вивчати інші мови, а серед них – і російську» [8, с. 545–546].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у мові ідиш відбувся новий етап розвитку, а її подальше становлення тісно пов'язане з діяльністю єврейських просвітителів І. Аксенфельда, Х. Гурвіца, М. Левіна (М. Лефіна) та інших. Основоположник єврейської класичної літератури Ш.Я. Обрамович (Мендель Мойхер-Сфорілу) очистив мову ідиш і надав їй відповідної виразності і звучності. Продовжили цю важливу справу письменники Шолом-Алейхем та Іцхак Перець [4, с. 464].

Порівнюючи окремі лексичні одиниці, що наводяться дослідниками А. Мюллером і А. Янсом

з Німеччини, а також беручи до уваги лексику, зібрану під час розмов з німцями-колоністами, можна зробити висновок щодо мовних запозичень, характерних для німецької меншини. Серед мовних запозичень німців більшість складають запозичення з польської та української мов, дещо менше їх з ідиш та російської мови. Запозичення у словнику німців зберігають той самий корінь, який вони мали в рідній мові [3, с. 152]. Наголосимо, що у розвиток єврейської початкової освіти значний внесок зробив німецький філософ М. Мендельсон, який був засновником руху єврейської просвіти («мендельсонівський рух»). Освічені єврейські діячі вважали, що для відродження єврейського народу потрібна загальна освіта, а шлях до оновлення її лежить через загальноосвітню школу, яка успішно може протидіяти шкідливому розвитку хасидизму.

Порівняно з єврейським етносом чехи більше розвивали взаємозв'язки з українцями. Незважаючи на те, що у кожному чеському поселенні були початкові школи, у яких здобували освіту практично усі чеські діти, подальша їх освітня доля була вкрай обмеженою. На відміну від єврейських початкових закладів тут навчались майже нарівні хлопчики і дівчатка. У рішенні одного з кагалів на території Чехії говорилось: «Той, хто тримає у своєму хедері п'ять дівчат, не має права викладати хлопчикам Тору <...> Меламед, що викладає у своєму хедері Гемару, навіть один закон, не має права утримувати ні однієї дівчинки як учениці, а тим паче ні одного хлопчика, що вивчає алфавіт» [2]. Враховуючи однаковість єврейських традицій на території Східної Європи, це правило можна застосувати і до українських земель. Такі згадки трапляються рідко і мають вагоме значення для характеристики культурно-освітньої діяльності євреїв. Отже, дівчатка отримували якусь освіту у рамках хедера. Жінки могли одержати освіту, але з огляду на галахічні приписи вони мали лише дві можливості: або займатись самоосвітою з надрукованих мовою ідиш книжок, або отримувати знання на практиці.

Висновки. Викладений матеріал дозволяє зробити такі висновки. Зазначимо, що початкове шкільництво етнопонаціональних меншин волинського краю кінця XVIII – першої половини XIX ст. було високоорганізоване, самодостатнє, різнобічне відповідно до національних традицій і етносу. Польська, українська, німецька й чеська культури мали значний вплив та суттєво відрізнялися від єврейського шкільництва. Також особливою відмінністю було те, що разом з хлопчиками освіту у німецьких, польських, чеських народів могли здобувати і дівчата. Наголосимо, що політика Російської імперії за наявності певних відмінностей у законодавчих актах, що стосувалась початкової освіти різних етнічних груп, була руси-

фікаторською, насильницькою стосовно інших народів, зокрема євреїв, поляків, німців, чехів, ставлячи у привілейоване становище росіян. Національна початкова освіта на Волині до середини XIX ст. грала роль останнього захисного бар'єру у справі збереження самобутніх рис національних меншин, зокрема євреїв, поляків, німців, чехів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Барсов Н.П. Школы на Волыни и Подолии в 1862 году: очерк из современного состояния. СПб: Тип. Морского министерства, 1863. 156 с.
2. Береговой М. Еврейский музыкальный фольклор. М., Иерусалим, 1934. 268 с.
3. Вітренко В.В. Мовні запозичення німцями-колоністами на Звягельщині. Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: науковий збірник «Велика Волинь»: праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 18. Житомир: Вид-тво «Волинь», 1998. С. 152–153.
4. Етнографія України: навчальний посібник / за ред. С.А. Макаруча. Львів: «Світ», 1994. 520 с.
5. Мукалов Н. Народная школа в Юго-Западном крае: историко-статистический очерк. К., 1892. 60 с.
6. Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: науковий збірник. Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». Т. 18 / відп. редактор М.Ю. Костриця. Житомир: Видавництво «Волинь», 1998. 226 с.
7. Павлюк В.В. Стан польської освіти на Правобережній Україні на початку XIX ст. Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: науковий збірник «Велика Волинь»: праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Житомир: Видавництво «Волинь», 1998. Т. 18. С. 108–110.
8. Песах Марек. Борьба двух воспитаний из истории просвещения евреев в России (1864–1873). Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков: сборник трудов еврейских историков / ред. М. Гринберг, А. Ковельман Москва-Иерусалим: изд-во Еврейского университета в Москве, 1995, 5755. С. 543–586.
9. Рафальський О.І. Джерела з історії та культури єврейського народу Правобережної України у фондах Державного архіву Житомирської області / Євреї в Україні: історія і сучасність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Житомир, 20 березня 2009 р). Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 49–52.
10. Рибак О.А. Влада – євреї-слов'яни. Міжконфесійні відносини в Росії у XIX ст. Євреї в Україні: історія і сучасність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Житомир, 20 березня 2009 р). Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 168–176.
11. Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII – XIX веках. СПб., 1912. Т. 1. 48 с.
12. Рудницька Н.В. Освіта євреїв Волинської губернії у XIX – на початку XX століття. Житомир: Благодійний центр «Хесед Шломо», 2007. 216 с.
13. Сейко Н.А. Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905–1938 рр.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». К., 1999. 16 с.
14. Субтельний О. Україна: історія. К.: «Либідь», 1993. 718 с.
15. Український декламатор: збірка віршів для української молоді / упоряд. Н. і О. Зінкевичі; передм. Р. Семківа. К.: Смолоскип, 2006. 400 с.
16. Феллер М. Єврейська освітня традиція і єврейська освіта України. Євреї в Україні: історія, культура, традиції. К.: Друкарня МП «Базилік», 1997. 255 с.
17. Феллер М. Єврейська педагогічна традиція і сучасність. Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції 2–5 вересня 1996. К.: «Джойнт», 1997. С. 299–301.